

*Качемцева Любов Володимирівна, кандидат архітектури, доцент,
Гелла Олена Іванівна, кандидат архітектури, доцент,
Харківський національний університет будівництва і архітектури*
**ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ.
ЗАСНУВАННЯ МІСТ**

Результати архітектурно-будівельної діяльності складають значну частину національного багатства, виражають рівень матеріального добробуту нації, її науково-технічних досягнень, наочно демонструють рівень духовного та естетичного розвитку народу. Звернення до історичного досвіду актуальне не тільки в професійно-практичному, але і в історично-культурному відношенні. Історична самоідентифікація української архітектури є частиною формування нової української ідентичності в геополітичних і геокультурних обставинах, що змінилися. На цьому тлі по-новому повстають проблеми засвоєння спадку, врахування регіональних та історико-культурних особливостей розвитку архітектурно-будівельної діяльності. Метою нових досліджень повинно стати поглиблення уявлень про специфіку цієї діяльності в Україні та її окремих регіонах.

Слобожанщина – один із регіонів України, які склалися на роздоріжжі Дикого степу між нестійкими політичними кордонами Росії, Речі Посполитої та Кримського ханства в XVII – XVIII ст. Московський уряд, політичні відносини якого з кримським ханством та татарськими ордами були складними, дотримувався переважно оборонно-наступальної тактики, поволі просував кордони в степ, створюючи укріплені лінії фортець – Білгородську, Ізюмську, Українську та ін. Зведення Білгородської межі (1653 р.) створило сприятливі умови освоєння південних околичних земель, за якими незабаром закріпилася назва Слобідської України. Назва регіону походить від найпоширенішого типу козацьких поселень, які користувалися великими вольностями – слобод, жителі яких були «ослободжені» (тобто звільнені) від багатьох податків і тягла. Відносно до сучасного адміністративно-територіального поділу це майже уся Харківська область, а також сусідні їй південні райони Сумської, північні частини Донецької та Луганської областей України, велика частина Белгородської області і сусідні південні райони Курської і південно-східні райони Воронежської областей Російській Федерації.

Основна інформація з заселення Слобідської України та заснування міст на її території міститься в роботах Д.І. Багалія [1], В.П. Загоровського [2], О.Г. Слюсарського [3], В.Д. Юркевича [4], в краєзнавчих [5], історичних [6], історико-статистичних публікаціях [7]. Найбільш повно особливості зведення міст на Слобожанщині розглядаються в монументальній роботі з містобудування в Московській державі в XVI – XVII ст. [8], та в роботах В.В. Вечерського [9].

Процесу заселення Слобідської України з 30-х рр. XVII століття сприяв багатотисячний потік переселенців з сусідніх територій, які перебували під владою Литви і Польщі. Ситуація, що склалася, була гнучко використана

Московським урядом для створення нових укріплених районів на шляху кримчаків і ногайців до центральних районів країни.

Заселення Слобідської України мало прикордонний характер, на цю особливість в «Історії Слобідської України» вказував Д.І. Багалій. Міста на її території з'явилися раніше за інші поселення. Перші слобідсько-українські поселення розподілялися на: 1) міста і містечка; 2) села, селища і слободи; 3) хутора і слобідки. Приходячи на безлюдне місце, переселенці будували місто з дерев'яною і земляний огорожею, а вже під його захистом виникали села. В кінці XVII століття сіл було лише у два рази більше, ніж міст. У наступному XVIII столітті нових міст практично не будували, а селили тільки села та хутори. Інакше бувало при внутрішньому заселенні, коли разом могли з'явитися усі типи поселень, а хутора навіть першими. [1. с. 45].

Всі міста на території Слобідської України виникли протягом XVII ст. як міста-фортеці. Вибір місця для нових міст був не випадковим. Вже в кінці XVI – початку XVII століть містобудування в Московській державі велося за чітким планом. Місце для закладки нового міста досліджувалося, матеріали розвідок подавалися в Боярську Думу на розгляд, Дума затверджувала кошторис, місце і креслення. Для спорудження фортеці за кошторисом посилався воевода з загоном, який після закінчення робіт складав докладний звіт із кресленнями. Інструментарій комплексного проектування включав сталий склад норм і правил оцінки місцевості, розрахунку та організації робіт, та низку нормативних положень, дотримання яких забезпечувало високе художньо-композиційне ціле – перш за все за рахунок тонкого включення в ландшафт усіх елементів міського організму. Роботи зі зведення міст-фортець значно здешевлювалися за рахунок перекладання турбот про «градське» будівництво на самих городян з частковою компенсацією у вигляді несплати податків протягом декілька років.

Державні органи Московії всіляко сприяли переселенню на свої південні і південно-західні кордони малоросів. Новоприбуле населення користувалося численними «жалуваними» привілеями. Московський уряд визнавав за переселенцями право зберігати свої «старочеркеські звичайності», національні традиції, життєвий устрій, що в свою чергу, впливало на характер забудови поселень. Малоросійська колонізація Слобідської України носила вільний характер і вимагала ініціативи від населення. Полкове місто Балаклія (і низку інших фортець на території південної Слобожанщини) заснували і забудували малоросійські переселенці самостійно в 1663-1664 рр.

Однією з головних привілеїв, українських переселенців, було збереження традиційного козацького самоврядування на полковий основі. У 50-х рр. XVII століття на території Слобідської України були утворені чотири полки: Острогожський, Сумський, Охтирський та Харківський. На початку 70-х рр. XVII століття був сформований Балаклійський полк, приєднаний 1677 р. до Харківського, а до 1685 р. було створено новий Ізюмський полк. Кожен з них поділявся на сотні та був розселений на певній території. На чолі полку стояли полковник і полкова старшина, що обиралися. Полкова старшина складалася з

полкового обозного, який завідував артилерією та фортецями, судді, осавула та хорунжого, помічників полковника у військових справах і двох писарів. Судові справи вирішувалися в так званій судовій ратуші. Сотника вибирала полкова старшина, а він сам вибирав собі сотенних старшин. Московська влада за козаками-переселенцями залишала повне внутрішнє самоврядування в рамках полковий організації, але слобідські полки не мали над собою гетьмана, а підпорядковувалися безпосередньо московському воєводі, який знаходився в Белгороді.

Найбільш великими населеними місцями Слобідської України були пункти, в яких зосередилися органи Управління військової організації краю – полкові міста: Харків, Охтирка, Суми, Ізюм, Острогожськ. Сотенні підрозділи полків розміщувалися як в полкових містах, так і в підпорядкованих їм менших населених місцях – слободах, містечках.

Все полкові й сотенні міста і містечка Слобідської України, а потім і окремі панські садиби і садиби козацької старшини мали дерев'яні стіни, іноді подвійні, посилені глухими або проїзними кутовими вежами для зовнішньої і внутрішньої оборони, з ровом і валом по зовнішньому обводу стін, підйомними мостами, штучними перешкодами у вигляді надовбнів, частоколу або огорожі та рогаток.

Розташовувалися укріплені пункти зазвичай на піднесеному місці, на перетині доріг і переправ через річки, деякі з використанням стародавніх городищ. Планування їх, що ввібрало весь досвід тактики бою Стародавньої Русі, перенесеної на степову околицю Російської держави ратними людьми і будівниками, вплинула на подальше територіальне зростання міст-фортець та їхній архітектурний вигляд.

Використання рельєфу місцевості і річок, як перешкоди для нападу пішого і кінного супротивника – татар, також враховувалось при будівництві міст-фортець Слобідської України. Річки Сіверський Донець, Ворскла, Псел, і притоки їх Оскол, Лопань, Харків, Уди, Мож, Мерло, Охтирка, Сула, Сейм та інші – були одним з основних стратегічних факторів вибору місця розташування міст-фортець.

Фланговий захист міст полегшувався річками та ярами зі струмками, що впадають в річки, що є основою фронтального захисту. Тільки Валки, Богодухів і Краснокутськ мали перед собою річкову перешкоду з майже відкритими флангами. Більшість міст-фортець Слобожанщини мали напівострівне або мисове розташування по відношенню до головної водної артерії та річок і струмків, що впадають в неї. Серед них Чугуїв, Куп'янськ, Зміїв, Хотмижськ, Миропілля, Лебедин, Золочів. Частина міст була розташована в закутках річок, що забезпечували зручний фронтальний і фланговий захист – Вовчанськ, Ізюм, Білопілля.

Якщо місце розташування фортець визначалося стратегічними міркуваннями, що стосується форм зовнішнього обводу фортечних споруд і розмірів всієї фортеці, то вони перебували в прямій залежності від рельєфу місцевості та внутрішнього наповнювання. Тільки частина фортець за своєю

формою була близькою до правильного чотирикутника, більшість мали полігональний характер, криволінійні форми були відсутні. В окремих випадках фортеці, розташовані на крутих схилах річок, як, наприклад, Куп'янськ і Зміїв, не мали спеціальних захисних споруд.

На новому місці переселенці відтворювали традиційні типи будівель і споруд, базуючись на вивезених з Подніпров'я та Правобережжя знаннях і навичках в будівельній справі, використовуючи місцеві будівельні матеріали. Та були і деякі відмінності. У нових містах Слобожанщини російська централізована влада виключала можливість будівництва приватних резиденцій феодалів. У фортеці розміщувалася головна площа міста, соборна церква і казенні будівлі. Житло здебільшого розміщувалося в приміських слободах. Незважаючи на те, що життя городян, забудова міст підпорядковувалися основної функції населеного пункту – військової та захисної, православні храми були обов'язковим і головним елементом міського організму. Зазвичай місто ділилося на гірську частину і поділ. Якщо місто розміщувався на рівнинній місцевості, над ним все одно домінували завершення фортець, башт і церков, які контрастували з невисокою забудовою приміських слобод. Фортечні стіни, головні споруди міста і житлові будинки, все це було дерев'яним. Перші кам'яні культові споруди в слобожанських містах з'явилися в кінці XVII століття.

З кінця XVII – початку XVIII століть з ростом поблизу фортець житлових поселень намічається перша планувальна канва, яка стає основою для подальшого формування планів міст Слобідської України. Їх розміри, конфігурація, внутрішня планувальна організація поряд з такими чинниками, як чисельність населення, розташування та необхідний периметр огорожувальних оборонних споруд, диктувалися також напрямком доріг, що проходять скрізь міста, розташуванням проїжджих вез фортеці, зручними виходами до річок, рілля, випасів і особливо гідрографічними умовами і рельєфом.

На особливості планувальної структури та характер забудови міст в умовах прикордонного розселення на початковому етапі перш за все впливали: рельєф місцевості, природні умови, місце поселення в оборонній структурі, національні традиції життєстрою, рівень знань і досвід будівельників, місцеві будівельні матеріали.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Дмитро Іванович Багалій. – Харків: Дельта, 1993. – 266 с.
2. Загоровский В.П. Из истории городов на Белгородской черте // Труды Воронежского ун-та. – Вып. 2. – Т. 64. – Воронеж: Изд-во Воронеж, унта, 1961. – С. 3-33.
3. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII-XVIII веках. – Харьков: Харьковское книжное издательство, 1964. – 460 с.
4. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. – К.: ВУАН, 1932. – 192 с.

5. Маслійчук В. Л. Балаклійський полк (1669 – 1677 рр.) / В. Л. Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2005. – 68 с.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. — К: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1966. — 1086 с.
7. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1852—1859.
8. Градостроительство Московского государства XVI – XVII в. – М. Стройиздат. 1994. — 320 с.
9. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України [Текст] : теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К. : НДІТІАМ : Головкивархітектура, 2003. – 560 с.

*Конопльова Олена Володимирівна, кандидат архітектури, доцент,
Харківський національний університет міського господарства імені
О. М. Бекетова*

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІЗАЦІЇ АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ

Розвиток та удосконалення архітектурного середовища історичних міст України є актуальною задачею для фахівців багатьох спеціальностей. Гуманізація пов'язана з концепцією сталого розвитку міст, яка набирає популярності останніми роками. В рамках цієї концепції міське середовище повинне стати для людини простором безпеки і комфорту, в якому є всі умови для здійснення будь-якої діяльності.

Необхідність гуманізації міського середовища є однією з актуальних проблем сучасної архітектури і містобудування. Прискорений ритм життя, зростання транспортних потоків, забруднене повітря, підвищений рівень шуму створюють постійну підсвідому напругу у жителів мегаполісів і є причиною виникнення багатьох стресових ситуацій [2].

Сьогодні основною проблемою українських міст є неконтрольоване зростання чисельності приватних транспортних засобів. Наслідок – низка інших проблем, починаючи з різкого зменшення зелених насаджень та закінчуючи погіршенням екології міського простору та втратою відчуття безпеки містянами.

Ще однією проблемою є перенасиченість архітектурного простору інформацією. Занадто велика чисельність лайтбоксів і біг-бордів у зовнішньому середовищі та реклами у внутрішньому знижує орієнтаційну спроможність людини, а, як наслідок – ефективність її дій, призводить до втоми та роздратованості, причини яких людина часто не розуміє.

Особливо це відчувається в історичних центрах великих міст. Крім підвищеного рівня шуму, загазованості, неконтрольоване збільшення потоків особистого і громадського транспорту створює й інші проблеми. Стихійні